

ІДЕЇ КОРДОМЕДІЙНОСТІ У ВИХОВАННІ ДІТЕЙ-СИРІТ THE IDEAS OF CORDOS-MEDIATION IN THE EDUCATION OF ORPHAN CHILDRENS

У статті актуалізовано проблему вдосконалення процесу виховання дітей-сиріт, які перебувають у державних закладах опіки. Зауважується, що в сучасних українських реаліях формується нове бачення організації виховання, опіки, соціального захисту дітей-сиріт, виховуючі відносини втілюють стратегію суб'єкт-суб'єктного, гуманного виховання, навчають демократичним цінностям. Традиція наукової рефлексії проблеми «серця» є характерною для філософії та культури України, однак імплементації в національній системі освіти концепція «філософії серця» до останніх років не набула, але в науковій літературі з'явилися дослідження проблеми емоційного інтелекту.

Мета та завдання дослідження – обґрунтувати доцільність впровадження ідей кордомедійності у виховний процес інтернатних закладів освіти та проаналізувати особливості їх імплементації.

Проаналізовано специфіку емоційного розвитку дітей-сиріт, які виховуються в державних закладах опіки. Виокремлено методи та прийоми впровадження ідей кордомедійності у педагогічний процес державних закладів опіки. Культивування в дітей співчуття іншим, розвиток щирості думок і почуттів, адекватного розуміння емоційного стану інших, співпереживання сприяє становленню особливо цінних моральних якостей особистості, які лежать в основі доброти дитини, активної гуманності, альтруїзму, її прагнення поділитися своїми почуттями з іншими людьми.

Реалізація принципу кордомедійності у вихованні дітей-сиріт, які перебувають у державних закладах освіти, передбачає врахування специфіки їх емоційного та особистісного розвитку, налагодження позитивних суб'єкт-суб'єктних відносин вихователя та дитини-сироти на основі гуманізму, співчуття, емпатії, любові, сердечності.

Ключові слова: діти-сироти, виховання, кордомедійність, гуманізм, співчуття, державні заклади опіки.

The article actualizes the problem of improving the process of raising orphans in state care institutions. It is noted that in modern Ukrainian realities a new vision of the organization of education, guardianship, social protection of orphans is being formed, educational relations embody the strategy of subject-subject, humane education, teach democratic values.

The tradition of scientific reflection on the problem of "heart" is characteristic of the philosophy and culture of Ukraine, but the concept of "philosophy of the heart" has not been implemented in the national education system until recent years. Instead, research on the problem of emotional intelligence has recently appeared in the scientific literature.

The purpose and objectives of the study – to justify the feasibility of introducing the ideas of cordos-mediation in the educational process of boarding schools and analyze the features of their implementation.

The specifics of emotional development of orphans raised in state care institutions are analyzed. Methods and techniques of introduction of cordos-mediation ideas into the pedagogical process of state guardianship institutions are singled out. The cultivating in children compassion for others, the development of sincerity of thoughts and feelings, adequate understanding of the emotional state of others, empathy contributes to the formation of particularly valuable moral qualities of the individual, which underlie the child's kindness, active humanity, altruism, his desire to share his feelings with others.

Implementation of the principle of cordos-mediation in the upbringing of orphans in public educational institutions, takes into account the specifics of their emotional and personal development, establishing positive subject-subject relations of the educator and the orphan, based on humanism, compassion, empathy, love, cordiality.

Key words: orphans, upbringing, corded media, humanism, sympathy, state guardianship institutions.

УДК 376.017:17+37.018.32-058.862
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2020/24-1.6>

Лялюк Г.М.,

канд. психол. наук,
доцент кафедри психології діяльності
в особливих умовах
Львівського державного університету
внутрішніх справ

Постановка проблеми в загальному вигляді.

Опіка та виховання дітей-сиріт залишаються однією з найбільш актуальних проблем українського суспільства, що потребує від педагогічної науки нової філософії, нових нестандартних підходів. Через нерозвиненість сімейних форм опіки в нашій країні значна кількість дітей-сиріт продовжує виховуватися в інтернатних закладах освіти.

В сучасних українських реаліях формується нове бачення організації опікунсько-виховної діяльності. Гуманні суб'єкт-суб'єктні відносини вихователя та дитини є традиційно та соціально схваленою нормою функціонування освітньо-виховних закладів у нашому суспільстві. Теорія і практика опіки та виховання дітей-сиріт протягом віків базувалася на загальнолюдських цінностях: гуманізмі, співчутті, милосерді, добрі, сумлінні, любові, сердечності.

Традиція наукової рефлексії проблеми «серця» є характерною для філософії та культури України. «Духовною домінантою нашої культури» В. Кремень називає кордоцентризм – українську «філософію серця», що складає сутнісну основу національної свідомості й ментальності [9, с. 12]. Однак імплементації в національній системі освіти концепція «філософії серця» до останніх років не набула. Останнім часом у науковій літературі з'явилися дослідження проблеми емоційного інтелекту. На мою думку, проблема імплементації ідей кордомедійності є надзвичайно актуальною в контексті виховання дітей-сиріт.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Теоретико-методологічні розвідки, які розкривають сучасні підходи до організації й удосконалення виховання дітей в умовах державних закладів опіки, здійснено Л. Канишевською, О. Кузьміною,

А. Наточій, В. Покась, В. Слюсаренко та іншими. Проблеми суспільного виховання дітей-сиріт в інтернатних закладах і дитячих будинках розглядали дослідники С. Бадер, Л. Волинець, І. Зверева, О. Кізь, С. Нечай, Н. Павлик.

Психолого-педагогічні особливості вихованців державних закладів висвітлено у наукових розвідках Г. Бевз, О. Безпалько, Л. Волинець, Я. Гошовського, А. Прихожан, Н. Толстих. Автори вказують на суттєві недоліки такої форми життєвого устрою дітей-сиріт і проблеми особистісного розвитку вихованців. Важливими проблемами виховання дітей-сиріт в умовах дитячих будинків та інтернатів залишаються вимушені умови спільного проживання дітей, які породжують обмеженість взаємин, напруження, тривожність, конкуренцію, агресію й інші негативні вияви психічного розвитку дітей.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Особливості розвитку емоційної сфери особистості дитини детермінуються конкретними умовами її виховання. Чим повнішим є соціальний статус цих умов, тим більш сприятливим є розвиток її емоційного статусу. Дитина-сирота, виховуючись у державному закладі опіки, змушена пристосовуватися до емоційно збіднених стимулами умов, тому її емоційний та особистісний розвиток формуються за допомогою принципово інших механізмів і характеризується дисгармонійністю розвитку емоційної сфери. Ця дисгармонія насамперед виявляється у загальному світосприйнятті дитини, є основою її внутрішнього особистісного ставлення до світу людей та до самої себе. Не маючи власної самоцінності, дитина постійно відчуває емоційний дискомфорт [1].

На мою думку, цілісне пізнання світу й продуктивна взаємодія особистості дитини-сироти можливі на основі почуттів і переживань. Важливість почуттєвого складника у пізнавально-розвивальному процесі актуалізує функцію провідності (медійності) серця. Парадигмою українського менталітету «філософію серця» визначають дослідники, аналізуючи спадщину наукових надбань Г. Сковороди, П. Юркевича.

Гуманітарна традиція кордоцентризму тлумачить як результат переживання людиною себе у світі, що зумовлює, зокрема, толерантність, взаємоповагу, почуття власної гідності, долаючи суперечність між людьми, гуманізуючи їхній життєвий простір (П. Куліш, Т. Шевченко, М. Бердяєв, Д. Чижевський, О. Кульчицький). Ідеї кордомедійності в освітній взаємодії представлені Н. Скотною, С. Киселицею, В. Коновальчук та іншими.

В освітній взаємодії кордомедійність виокремлюють як принцип, який відображає розвиток особистості на засадах духовно-моральної цілісності та ґрунтується на основних концептуальних положеннях «філософії серця». Осмислення серця як основи життя, світогляду та діяльності; осе-

редка унікальності й індивідуальності особистості відображено у працях філософів (Б. Паскаль, Б. Вишеславцев, П. Флоренський, І. Льїн).

Філософське обґрунтування культурно-історичного підґрунтя кордомедійності як засадничого принципу пізнання та розвитку цілісної особистості в просторі сучасної освіти орієнтоване на імплементацію у національну систему освіти концепції «філософії серця». Реалізація ідей кордомедійності у вихованні дітей-сиріт, які перебувають в інтернатних закладах освіти, давно на часі, оскільки сприяє їх успішному особистісному розвитку, становленню світоглядної позиції.

Мета та завдання статті – обґрунтувати доцільність впровадження ідей кордомедійності у виховний процес інтернатних закладів освіти та проаналізувати особливості їх імплементації.

Виклад основного матеріалу. Кордоцентризм – багатозначне поняття, утворене семантично близькими словами *cor* і *cordes*, що з латинської перекладаються як: *cor* – 1) серце; 2) душа, дух; почуття, настрої, мужність; *cordes* – 1) сердечно; 2) від усього серця; 3) розум, розсудливість, розважливність; 4) характер, натура [10, с. 261].

Семантика слів засвідчує стародавній уявлення про подвоєний внутрішній світ людини, який складається з чуттєвого (духу, душі) та раціонального (розуму, розсудливості). Концепт «серце» у філософії серця українських мислителів (Д. Чижевського, С. Ярмуся, І. Бичка) здебільшого тлумачиться у вузькому та широкому значеннях. У вузькому – як субстрат почуттів, здатність до емоцій, емоційно-вольовий початок, ірраціонально-індивідуальний принцип. У широкому – як нематеріальний, неречовий початок, духовний або ідеальний принцип. Однак у філософській україністиці при психологічній інтерпретації філософії українського кордоцентризму насамперед було враховано вузьке, ніж широке значення поняття «серце». Звідси – однозначне розуміння поняття «кордоцентризм», його психологічного змісту [6, с. 8].

Зовнішній світ і внутрішній потенціал людини можуть бути повноцінно пізнаними на основі почуттів, які забезпечують провідність знань та інформації. Здійснений дослідницями Н. Скотною, В. Коновальчук аналіз концептуального осмислення серця в культурно-історичних та релігійно-філософських традиціях дозволяє вважати його регулятором вміння людини розпоряджатися власною свободою і вільно та відповідально здійснювати життєдіяльність. На цій підставі аргументовано особливе значення принципу кордомедійності для розвитку особистості в системі освіти [13, с. 27].

Сердечність, ґречність, душевність як абсолютні цінності у спілкуванні є началом життєдіяльності людини, креативом її моральної активності. Відносні цінності можуть бути доступними лише ретроспективно, а їх співвіднесеність реконстру-

йована лише у вчинках і являти собою ідею, що визначає подальшу спрямованість життя. Людина і розпочинає свій моральний розвиток із руху серця, яке всюди бажало б бачити Добро, Істину, Красу, оскільки підвалини душі утворюються взаємодією того, що поціновується як соборна індивідуальність суб'єкта осмислення дійсності.

Фундаментальною особливістю української філософії серця є діалогізм у його зрілій вираженій формі, тобто як шлях до Іншого, який не можливий без кордоцентризму. Сердечне спілкування стає морально-етичною цінністю, предметом вольових зусиль, усвідомленим прагненням вирішити життєві проблеми саме завдяки душевності, ґречності, шанобливості, старанності [8, с. 21].

Обґрунтування могутнього потенціалу педагогіки серця знаходимо у педагогічній спадщині В. Сухомлинського. Любов до дітей – це вершина виховної системи В. Сухомлинського, яка виявляється стосовно Дитини, Людини, Природи, Батьківщини. Вивершується ця система через Серце, в якому Любов народжується і перетворюється на дієву творчу силу. І в цій ідеї Серця, відданого дітям, виявляється кордоцентричність виховної системи видатного педагога, яка увібрала в себе ідеї філософії серця вітчизняних мислителів Г. Сковороди, М. Гоголя, П. Юркевича, але знайшла свій неповторний спосіб їх реалізації [12, с. 59].

Останнім часом у науковій літературі з'явилось чимало досліджень проблеми емоційного інтелекту, з яким пов'язують розвиток "soft skills" – «м'яких» навичок (компетенцій), що інтегрують особистісні характеристики, пов'язані з ефективною взаємодією людей. Таким навичкам властива латентність: їх важко виявляти, перевіряти, раціонально набувати. Групу "soft skills" формують індивідуальні, перцептивні, комунікативні та інтерактивні навички, які уможливають соціальну діяльність особистості, її власну творчу реалізацію, конструктивне пізнання, оволодіння потрібною інформацією в потрібний момент, спонтанну й адекватну відповідь на непередбачуваний соціальний виклик.

Оволодіння "soft skills" не передбачає раціональних алгоритмів для набуття й засвоєння, їх оцінка має суб'єктивний характер: чесність, ініціативність, працелюбність, здатність до пізнання, креативність. Розвиток сердечного розуму – «емоційного інтелекту», почуттів, сердечної духовної інтуїції – зумовлений функцією серця, інтегрованою з функціями центрів кори головного мозку, які «народжують» почуття, емоції, інтуїцію.

Кордомедійність як «серцепровідність» заснована на емоційності, ширості, чуйності, милосерді, що уможливорює встановлення змістовної та безпомилкової продуктивної взаємодії людини зі світом. Метафора «думати серцем» містить зміст відновлення цілісності буття, узгодження особис-

тисних потенцій з одночасним трансгресивним переходом раціонального в почуттєве, а почуттєвого потенціалу – в раціональне.

Серце є своєрідним «барометром» духовності людини, який відображає її вміння розпоряджатися своєю свободою і бути вільною особистістю. Таким чином, серце постає регулятором розгортання особистісного потенціалу, визначаючи індивідуальну стратегію життєдіяльності. На цій підставі принцип кордомедійності набуває особливого значення у пізнавальній діяльності особистості. Лише та інформація, яка сприймається серцем і проходить через серце, засвоюється людиною. Серце є тим універсальним медіатором, яким світ опосередковується (опредметнюється і розпредметнюється) і засвоюється людиною. Завдяки серцепровідності внутрішній суб'єктивний зміст втілюється у зовнішній світ [13, с. 28].

Нині термін «емоційний інтелект», запропонований американськими дослідниками Дж. Майєром і П. Селовеєм, який позначає ментальні здібності розуміння власних емоцій та емоцій інших людей, властивість забезпечувати можливість успішно діяти в будь-яких ситуаціях, набув статусу найбільш поширеного поняття наукового тезаурусу. Як у зарубіжній, так і в вітчизняній психології спостерігається зростання інтересу до вивчення емоційного інтелекту як конструкта, що забезпечує можливість будувати міжособистісні взаємини на основі розуміння як власних емоцій і почуттів, так і оточуючих людей (Д. Гоулман, Дж. Мейєр, П. Селовеї та інші) [7; 15; 16].

Емоційний інтелект є тією сполучною ланкою, яка допомагає осмислити міжособистісні взаємини на основі розуміння емоцій та почуттів суб'єктів взаємодії, вибудовувати лінію поведінки в потрібному річищі, що призводить до максимально комфортного співіснування в соціумі та допомагає домагатися поставлених цілей під час конструктивної взаємодії з іншими людьми. Індивіди з високим рівнем емоційного інтелекту характеризуються вираженими здібностями до розуміння емоцій (власних та інших людей), вияву емоцій та управлінням емоційною сферою, що зумовлює більш високу адаптивність та ефективність у спілкуванні та діяльності [2].

У зв'язку з цим П. Селовеї і Дж. Мейєр вказують на те, що розвиток емоційного інтелекту має починатися з самого дитинства, коли психіка є найбільш пластичною та сензитивною. «Дитина, чиї емоції та почуття отримують адекватне відображення з боку дорослих, виростає здатною до розуміння своїх емоцій і «зчитування» емоцій оточуючих. Вона буде людиною впевненою, яка знає, чого хоче, і буде здатною цього домогтися» [7, с. 68]. Кінцевим продуктом емоційного інтелекту є прийняття рішень на основі відображення та осмислення емоцій, які є диференційованою

оцінкою подій, що мають особистісний смисл. Таким чином, емоційний інтелект лежить в основі емоційної саморегуляції [5].

У дітей-сиріт, які виховуються в державних закладах опіки та зазнали впливу депривації в ранньому віці, спостерігаються емоційні порушення, до яких зараховують відсутність емоційної децентрації – дитина не здатна співпереживати; відсутність емоційної синтонії – дитина не здатна відгукуватися на емоційний стан іншої людини, насамперед близької; відсутність емоційної саморегуляції – дитина не відчуває провини, пов'язаної з новим етапом самосвідомості («Це я зробив») і здатністю емоційно повертатися в минуле. Зазначені порушення зафіксовані і в дітей-сиріт шкільного віку [3, с. 82].

Більшість вітчизняних і зарубіжних науковців, які досліджували проблему виховання дітей у державних закладах опіки (М. Бевз, Л. Волинець, Дж. Боулбі, Я. Гошовський, Й. Лангмейєр, З. Матейчек, В. Мухіна, А. Полянничко) одностайні в тому, що «емоційний голод» призводить до відчуття туги, самотності, тривоги, комплексу меншовартості дітей-сиріт, їм важко розпізнати емоційні стани не лише оточуючих, а й власні, тому часто виникають проблеми з емпатійним прийняттям інших людей, у дітей спостерігається дисформованість механізму емпатії.

Тобто, у внутрішньому просторі дитини домінує переживання болю й страждання (залежно від глибини деприваційного ураження), від якого вона хоче захиститися, співчуваючи іншому. Але їй важко розпізнати свої почуття та емоції, співпереживати, у неї виникають проблеми з емпатійним прийняттям інших, порушенням емоційної прихильності через дефіцит досвіду емоційних міжособистісних взаємин [11, с. 119].

Виховуючись в емоційно збіднених стимулах умовах, діти не засвоюють продуктивних навичок реальної допомоги дорослим, хоча «на словах» у них високий рівень емпатії. Здебільшого науковці пов'язують цю проблему із недеференційованістю «Ми – Я», розмитістю власного образу «Я», що зумовлює ситуативну, недиференційовану суб'єктність дитини-сироти.

Залежність емоційного благополуччя дитини від ставлення до неї дорослого визначає надцінність останнього. Сирітство як фактор руйнує емоційні зв'язки дитини з оточуючим соціальним середовищем, світом дорослих і однолітків, викликає глибокі вторинні порушення фізичного, психічного і соціального характеру. Будучи позбавленою материнської любові в державних закладах опіки, дитина шукає любові, прийняття, підтримки від дорослої людини.

Тому впровадження ідей кордомедійності у педагогічний процес державних закладів опіки є особливо важливим напрямом у вихованні дітей-

сиріт. Культивування в дітей співчуття іншим, розвиток щирості думок і почуттів, адекватного розуміння емоційного стану інших, співпереживання сприяє становленню особливо цінних моральних якостей особистості, які лежать в основі доброти дитини, активної гуманності, альтруїзму, її прагнення поділитися своїми почуттями з іншими людьми.

Вільне вираження своїх почуттів допомагає дітям переживати емоційну ситуацію в умовах державного закладу опіки і сформуванню нових прихильності [4, с. 58]. Емоційно-насичене спілкування із значимими дорослими, якими часто стають педагоги, психологи, соціальні працівники, обслуговуючий персонал закладу інтернатного типу, сприяє зниженню деструктивного впливу родинної депривації на розвиток особистості вихованців.

Змін у розвитку емоційної регуляції можна досягнути шляхом полегшення емоційного страждання вихованців не просто шляхом інтелектуалізації, втечі від емоцій, а шляхом зміни способу сприйняття та ставлення до ситуації, свого внутрішнього світу за допомогою ефективних дій, спрямованих на вирішення проблем. Важливо, щоб дитина не просто почала думати «я варта любові та поваги. Я така, як я є», але й відчувала це на емоційному рівні, щоб це було справді нове відчуття, а не лише нова думка про себе. Дуже важливо, щоб дитина-сирота могла правильно усвідомлювати і навіть аналізувати власні емоції. Коли вихованець починає думати над тим, що відчуває, він зможе собою керувати, приймаючи правильні, а не імпульсивні рішення.

Важливим аспектом впровадження ідей кордомедійності у виховний процес державних закладів опіки є налагодження позитивних суб'єкт-суб'єктних відносин педагога та дитини-сироти, спільне обговорення різних проблем, що викликають емоційні порушення і конфлікти, а також способи їх адекватного вирішення. Таким чином, педагог повинен бути уважним до емоцій вихованців, вміти ідентифікувати, вислухати і належним чином на них зреагувати.

Щоб навчити дітей розпізнавати власні емоції, думки, які призводять до негативних емоційних станів інших, доцільно розповідати їм про емоції, пов'язати їх зі способом сприйняття подій, показати залежність емоційних реакцій від способу сприйняття. Діти-сироти здебільшого бачать причини несприятливих результатів не в особливостях ситуацій, а в людині, в зовнішніх обставинах або мають дисфункціональні очікування від оточуючих.

Важливо допомогти дитині розібратися у власних емоціях, навчити виявляти емоції, «адекватні» до ситуації, формувати реалістичні очікування. Особливо ефективним є застосування прийому сократівського діалогу, який сприяє виявленню власних негативних очікувань, переконань. Вагому роль у цьому процесі відіграє тісна співп-

раця педагога з психологом інтернатного закладу. Саме психолог на основі результатів психодіагностичного обстеження планує корекційні заняття, розробляє рекомендації для педагогів.

На допомогу приходять і поведінкові методи, заняття для корекції емоційного стану, психогімнастика, методи арттерапії, казкотерапії, які дозволяють вирішити проблеми, отримати «позитивні емоції» від діяльності (ігор, занять, спілкування). Належна увага повинна приділятися емоційному зростанню та контролю свого внутрішнього світу, переконанню та керованому відкриттю того, що дитина спроможна сама будувати своє майбутнє.

На мою думку, знання специфіки формування оптимальної суб'єкт-суб'єктної взаємодії педагога та вихованців державних закладів опіки, реалізація принципу кордомедійності дозволить попередити негативні вияви особистісного розвитку дітей-сиріт. Рівноправна співпраця з вихованцями у формі суб'єкт-суб'єктних відносин, яка ґрунтується на засадах щирості, сердечності, добри, любові, співчутті та відкритості у висловлюванні думок, є запорукою ефективної опікунсько-виховної діяльності та успішного особистісного розвитку дітей-сиріт.

Висновки. Здійснивши аналіз наукових напрацювань дослідників із вказаного вище питання, можна констатувати, що звернення до традиції «філософії серця» дозволило підтвердити доцільність інтеграції традицій та інновацій в сучасній системі інтернатної освіти для здійснення гармонійного взаємозв'язку розуму і серця дитини.

Реалізація принципу кордомедійності у вихованні дітей-сиріт, які перебувають в державних закладах освіти, передбачає врахування специфіки їх емоційного та особистісного розвитку, налагодження позитивних суб'єкт-суб'єктних відносин вихователя та дитини-сироти на основі гуманізму, співчуття, емпатії, любові, сердечності. Впровадження ідей кордомедійності у вихованні дітей-сиріт, застосування відповідних психолого-педагогічних прийомів і методів передбачають тісну співпрацю педагога з психологом інтернатного закладу.

Перспективи подальших наукових розвідок вбачаю в розгляді ролі авторитету педагога у вихованні дітей-сиріт.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Бевз Г.М. Прийомні сім'ї (оцінка створення, функціонування та розвитку) К. : Главник, 2006, 112 с.
2. Бантишева О.О. Психологічні вияви емоційного інтелекту осіб юнацького віку, схильних до

віктимної поведінки / Матер. VIII Міжнар. наук.-практ. конф. «Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні та прикладні проблеми» К. : Інститут психології ім. Г.С. Костюка НАПН України, 2013. С. 26–35.

3. Бреслав Г.М. Психология эмоций. М. : Смысл; Академия, 2004. 544 с.

4. Выговская Л.П. Эмпатийные отношения младших школьников, воспитывающихся вне семьи / Л.П. Выговская // Психологический журнал. 1996. Том 17. № 4. С. 55–63.

5. Гарскова Г.Г. Введение понятия «эмоциональный интеллект» в психологическую теорию // Ананьевские чтения : тез. науч.-практ. конф. СПб : Изд-во Санкт-Петерб. ун-та, 1999. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://psihologia.biz/psihologiya-psihologiyaobschaya_693/garskova-vvedenie-ponyatiya-emotsionalnyiy-16964.html.

6. Гнатюк Я.С. Український кордоцентризм у конфлікті міфологій та інтерпретацій : Монографія. Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2010. 184 с.

7. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект на работе. М. : ВКТ, 2010. 476 с.

8. Киселиця С.В. Український кордоцентризм як гуманізм // Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія. № 2 (6), 2015. С. 19–23.

9. Кремень В. Філософія людиноцентризму в стратегіях освітнього простору. Київ : Педагогічна думка, 2008. 424 с.

10. Латинско-русский словарь. Около 50 000 слов. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Русский язык, 1976. 1096 с.

11. Мухина В.С. Возрастная психология: отрочество : учеб. для вузов по пед. спец. 7-е изд., стереотип. М. : Академия, 2002. 456 с.

12. Отич Олена Миколаївна. Ідеї кордоцентризму В.О. Сухомлинського в контексті національної безпеки в освітній сфері // Наукові записки. Серія: Педагогічні науки. Випуск 172, 2018. С. 57–62.

13. Скотна Н.В., Коновальчук В.І. Кордомедійність як основа освітньої взаємодії // VERSUS Т. 2. № 10, С. 25–31.

14. Salovey P. Emotional development and emotional intelligence: Educational implications / P. Salovey, D.J. Sluyter. New-York : Basic Books, 1997. 288 p.

15. Salovey P. Emotional intelligence / P. Salovey, J.D. Mayer // Imagination, Cognition, and Personality. 1990. № 9. P. 185–211.

16. Mayer J.D. Emotional intelligence information. 2005. [Electronic resource]. Mode of access: http://www.unh.edu/emotional_intelligence/.

17. Hughes M. Handbook for developing emotional and social intelligence. Best practices, case studies, and strategies / M. Hughes, H. Thompson. San Francisco, 2009. 419 p.